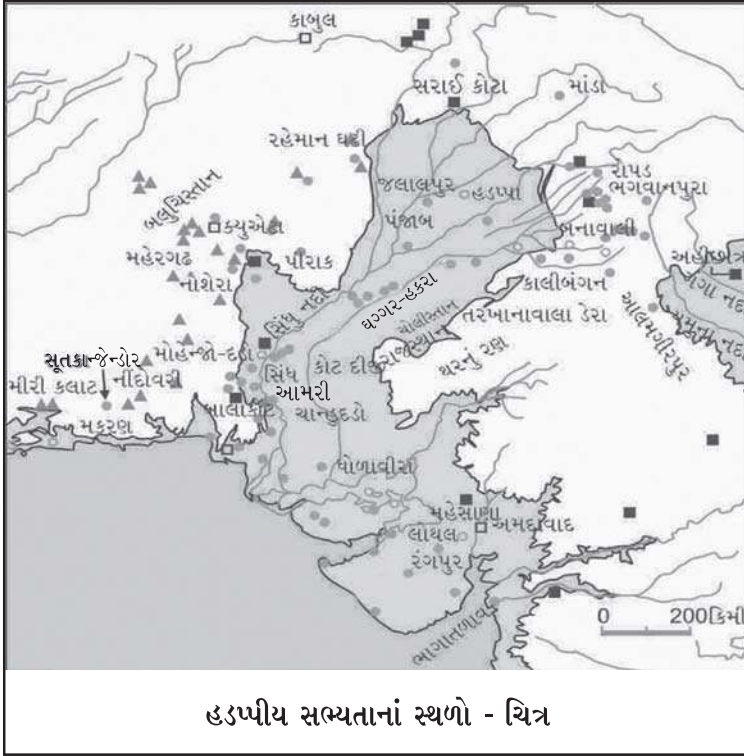

શોધખોળ

ભારતની પ્રથમ નાગરિકસભ્યતા એવી હડપ્પીય (સિંધુખીણ) સભ્યતા, વિશ્વની પ્રાચીનતમ સભ્યતાઓ જેમકે મેસોપોટામિયા અને ઈજિપ્તની સમકાલીન હતી. વિશ્વ કક્ષાની આ સભ્યતા આપણી સમક્ષ તેનાં મહાન લક્ષણો સાથે (ઈ.સ. 1921) પ્રગટ થઈ. સર જહોન માર્શલ અને કર્નલ મેકેના વડપણ નીચે (ઈ.સ. 1921) દયારામ સાહનીએ પંજાબના મોન્ટગોમરી જિલ્લામાં આવેલ હડપ્પા નામના સ્થળની શોધ કરી. હડપ્પા નામના ગામ પાસેથી આ સ્થળ સૌપ્રથમ શોધાયું હોવાથી પુરાતત્વશાસ્ત્રની પરંપરા અનુસાર સમગ્ર સભ્યતાને હડપ્પીય સભ્યતા નામ આપવામાં આવ્યું છે. આર. ડી. બેનર્જીએ (ઈ.સ. 1922) સિંધના લારખાના જિલ્લામાં આવેલા મોહે-જો-દડો નામના એક મહત્વપૂર્ણ હડપ્પીય સ્થળની શોધ કરી. આ ક્રમ આખીએ 20મી સદી દરમિયાન ચાલુ રહ્યો. ભારતમાં 1000 જેટલાં હડપ્પીય સ્થળો અત્યાર સુધી શોધી કાઢવામાં આવ્યાં છે. ગુજરાતમાં હડપ્પીય સભ્યતાનાં 100 જેટલાં સ્થળો હોવાની શક્યતા છે.

હડપ્પીય સભ્યતાને આપણે આદ્ય ઇતિહાસકાલીન સભ્યતા કહીએ છીએ, કારણ કે હજી સુધી હડપ્પાની લિપિ આપણે ઉકેલી શક્યા નથી. એટલે હડપ્પીય સભ્યતાના લોકોના જીવનનાં વિભિન્ન પાસાં પર અને અન્ય સભ્યતાઓ સાથે તેનો કેવો સંબંધ હતો તેની જાણકારી આપણને પુરાતત્ત્વીય અવશેષો અને ઉત્ખનનો દ્વારા જ સાંપડે છે.

હડપ્પીય સભ્યતાનાં સ્થળો - ચિત્ર

સંસ્કૃતિ અને સભ્યતા એ બંને અલગ શબ્દો છે, સંસ્કૃતિ એટલે કુદરતી પરિબળોનો ઉપયોગ કરીને માનવી જે પ્રકારની જીવનપદ્ધતિ ઊભી કરે છે તે જ્યારે સભ્યતામાં નગર હોવું આવશ્યક છે. એટલે કે, સભ્યતા એ સંસ્કૃતિ કરતાં જીવન- પદ્ધતિની ઉપરની કોટી દર્શાવે છે. સભ્યતા મૂળતઃ Civitas પરથી ઊતરી આવેલો Civilization શબ્દ છે. જેમાં Civitas નો અર્થ શહેર થાય છે, એટલે સભ્યતા ત્યાં જ હોય, જ્યાં શહેરનું અસ્તિત્વ હોય. એક રીતે સભ્યતા કુદરતી પરિબળોની સાથે સાથે માનવનો વિકાસ પણ દર્શાવે છે.

નૂતનપાષણયુગની ગ્રામીણ સંસ્કૃતિ પછી ભારતના ઉત્તર-પશ્ચિમ ભાગમાં હડપ્પીય સભ્યતા વિકસી. ઇતિહાસવિદો અને પુરાતત્ત્વશાસ્ત્રીઓ એવું માને છે કે સિંધુ, સરસ્વતી, ઘાગર-હકરા જેવી નદીઓનાં

ફળદ્રુપ મેદાની ક્ષેત્રોમાં તક્નિકી જ્ઞાનને કારણે અનાજનું ઉત્પાદન ખૂબ વધવા લાગ્યું. પરિણામે તેનું બજાર ઊભું કરવાની પ્રક્રિયામાં બિનકૃષિ ક્ષેત્રો ઊભાં થયાં હોવાં જોઈએ. ધીમે ધીમે આવાં શહેરો ભારતના ઉત્તર-પશ્ચિમી ભાગમાં (ઈ.સ. પૂર્વે 2500ની આસપાસ) ઊભાં થયાં હશે. હડપ્પીય સભ્યતા આ રીતે વિકસતી ગઈ અને છેવટે પૂર્ણતઃ શહેરી અવસ્થામાં ફેરવાઈ ગઈ.

ભારતમાં આ સભ્યતા (ઈ.સ.પૂર્વે 2000 ની આસપાસ) પૂર્ણતઃ વિકસી ગઈ હતી. તે સિવાય પણ ભારતમાં અન્ય તામ્રપાષણ સંસ્કૃતિઓ જોવા મળે છે, જે હડપ્પીય સભ્યતાનાં ક્ષેત્રોની બહાર આવેલી છે.

ઉદ્ભવ અને વિકાસ

ઇતિહાસવિદો હડપ્પીય સભ્યતાના ઉદ્ભવને માટે પૂર્વહડપ્પાકાળ જેવા શબ્દો પ્રયોજે છે. જેમાં ખાસ કરીને (ઈ.સ.પૂર્વે 5000 ની આસપાસ) તાંબાની શોધથી કૃષિક્ષેત્રે આવેલ પરિવર્તનો મહત્વપૂર્ણ છે. જેને કારણે નાના કસબાઓ ઊભા થતા ગયા અને પરિપક્વ હડપ્પીય સભ્યતાનું સર્જન થયું. ઇતિહાસકારો પૂર્વહડપ્પાકાળને ઈ.સ.પૂર્વે 3500થી ઈ.સ.પૂર્વે 2400ના સમયમાં ગોઠવે છે. જ્યારે પરિપક્વ હડપ્પીય સભ્યતાના સમયને તેઓ ઈ.સ.પૂર્વે 2350થી 1750ના સમયગાળાથી લઈને જ્યારે 1750 પછીના સમયગાળાને તેઓ ઉત્તર કે પશ્ચાત્ હડપ્પીયકાળ તરીકે ઓળખાવે છે, જેમાં આ સભ્યતા ધીમે ધીમે તેની શહેરીકરણની મુખ્ય વિશેષતાઓને ગુમાવતી જાય છે.

વિસ્તાર

હડપ્પીય સભ્યતાના ભૌગોલિક વિસ્તારને સમજવો ખૂબ જરૂરી છે, કારણ કે, આ સભ્યતા વિસ્તારની દૃષ્ટિએ વિશ્વની સૌથી મોટી સભ્યતા છે. રાજસ્થાન, પંજાબ, હરિયાણા, ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, પશ્ચિમ ઉત્તરપ્રદેશ, પાકિસ્તાન-અફઘાનિસ્તાનના કેટલાક ભાગો અને જમ્મુ કાશ્મીરના કેટલાક પ્રદેશોનો તેમાં સમાવેશ થાય છે. જમ્મુ-કાશ્મીરમાં માંડા, પશ્ચિમ પંજાબના એટલે કે, હાલના પાકિસ્તાનના હડપ્પા; સિંધ-પાકિસ્તાનના મોહેં-જો-દડો અને ચાન્હુદડો; ગુજરાતમાં લોથલ, રંગપુર અને ધોળાવીરા, ભાગાતળાવ (સુરત), રાજસ્થાનમાં કાલીબંગન, હરિયાણામાં બનાવાલી અને રાખીગઢી તો ઉત્તર પ્રદેશમાં આલમગીરપુર અને પશ્ચિમમાં છેક મકરાણ તટ પર આવેલ સુતકાન્જેન્ડોરનો સમાવેશ થાય છે. આ બધાં સ્થળો ભારતનાં ઉત્તર-પશ્ચિમ ભાગમાં ફેલાયેલાં છે, જે નકશામાં સ્પષ્ટ જોવા મળે છે. નકશામાં તેની સાથે નદીઓ પણ દર્શાવવામાં આવી છે.

આ સભ્યતાનાં કેટલાક મહત્વપૂર્ણ સ્થળોની આપણે વિશિષ્ટ ચર્ચા કરવાના છીએ. જેમાં રાવી નદીના કિનારે આવેલ હડપ્પા; સિંધુના કિનારે આવેલ મોહેં-જો-દડો; ગુજરાતમાં ભોગાવો નદીના કિનારે આવેલ લોથલ; રાજસ્થાનમાં ઘઘ્ઘર-હાકરા નદી કિનારે આવેલ (જેને લુપ્ત સરસ્વતી નદી પણ કહેવામાં આવે છે.) કાલીબંગન તથા કચ્છમાં મળી આવેલ ધોળાવીરાનો ખાસ ઉલ્લેખ કરવાના છીએ. કારણ કે, આ સ્થળો હડપ્પીય સભ્યતાના મહત્વપૂર્ણ અને અનેક વિશિષ્ટતાઓ ધરાવતાં હતાં. આખીએ સભ્યતામાં વાતાવરણ અને તેમની જીવનપદ્ધતિ એક જ પ્રકારની દેખાય છે. અહીં સમતલ જમીન હતી. તેઓ પાણી માટે ચોમાસાની ઋતુ અને હિમાલયમાંથી નીકળતી નદીઓ પર નિર્ભર હતા. અહીંયાંની વિશિષ્ટ ભૌગોલિક પરિસ્થિતિએ સૌપ્રથમ કૃષિ અને પશુપાલન સાથે સંકળાયેલી અર્થવ્યવસ્થા ઊભી કરી. વધારાના ઉત્પાદનને કારણે ક્રમશઃ તે હડપ્પીય સભ્યતામાં પરિવર્તિત થઈ. શહેરીકરણ સાથે સંકળાયેલાં લક્ષણો જેમકે નગર-આયોજન, ગટરયોજના, વેપાર-વાણિજ્ય, શાસનવ્યવસ્થા, કરવ્યવસ્થા, લિપિ અને શહેરી સાંસ્કૃતિક લક્ષણો આ સભ્યતામાં આપણને દેખાય છે. આ રીતે જોતાં સભ્યતાની તમામ લાક્ષણિકતાઓ હડપ્પીય સભ્યતામાં જોવા મળે છે.

નગર-આયોજન

હડપ્પીય સભ્યતાનું સૌથી વિશિષ્ટ પાસું તેનું નગર-આયોજન છે. સમગ્ર સભ્યતામાં આ આયોજન એકસમાન છે. નગરો, ગલીઓ, મકાનોનો ઢાંચો, ઈંટો, તેની બનાવટ અને સભ્યતાનાં તમામ સ્થળોમાં એક જ પ્રકારનું આયોજન જોવા મળે છે. તમામ નગરો બે ભાગમાં વિભાજિત થયેલાં છે. નગરના પશ્ચિમ ભાગમાં એક ઊંચા ચબૂતરા પર બનેલ કિલ્લો (Citadel) આવેલો છે. જ્યારે નગરના પૂર્વ ભાગમાં, જેને નીચલું નગર (Lower Town) કહેવામાં આવે છે, ત્યાં લોકોનો વસવાટ નિર્ધારિત થયેલો છે. પશ્ચિમ ભાગનો આ કિલ્લો વિશિષ્ટ રીતે બાંધેલો છે અને તેનો દેખાવ સ્વાભાવિક રીતે શાસકના રહેઠાણ જેવો છે, જેમાં શાસનવ્યવસ્થાનું કાર્ય ચાલતું હશે. અહીં શાસન સાથે સંકળાયેલા લોકોના દરજ્જા પ્રમાણેનાં કાર્યાલયો છે. સાથે-સાથે અનાજ રાખવાના (સંગ્રહ કરવાના) કોઠાર પણ છે. કિલ્લાને ચારે બાજુથી રક્ષણ આપવા તેની કિલ્લેબંધી કરવામાં આવી છે. પૂર્વ તરફ આવેલા નગરના ભાગમાં રહેણાંકનાં મકાનોનો સમાવેશ થાય છે. તેમાં કાટખૂણે કાપતા રસ્તાઓ વિશિષ્ટ રીતે બનાવવામાં આવેલ છે. મુખ્ય માર્ગનું નાના રસ્તાઓ સાથે જોડાણ છે. મોટાભાગનાં મકાનોનો ભટ્ટીમાં પકાવેલી ઈંટોનાં બનેલાં છે. કેટલાંક મોટાં ઘરોમાં ત્રણ-ચાર ઓરડાઓ છે. તેની સાથે સાથે આંગણું, કૂવો,

રસોડું, બાથરૂમ અને ચબૂતરાના અવશેષો પણ પ્રાપ્ત થયા છે. આ મકાનોની એક અદ્ભુત વિશેષતા એ છે કે, તેના દરવાજા (કે બારણાં) મુખ્ય માર્ગો ઉપર ખૂલવાને બદલે અંદરની શેરીમાં ખૂલે તેવા રહેતા. મકાનોના આકારમાં તફાવત છે. જે આ વાતનો સંકેત આપે છે કે, ધનવાન લોકો મોટા ઘરમાં રહેતા હોવા જોઈએ જ્યારે આમવર્ગના લોકો એક ઓરડાના મકાનમાં રહેતા હોવા જોઈએ. હડપ્પીય સભ્યતાના નગર-આયોજનનું સૌથી મહત્વપૂર્ણ લક્ષણ એટલે તેમની ગટરયોજના, જે તમામ નગરોમાં જોવા મળે છે. બાથરૂમનું ગંદું પાણી બાથરૂમની બહાર બનાવવામાં આવેલ મોરીમાં એકત્રિત થાય, તે નાની ગટર-લાઈન દ્વારા મેનહોલ સુધી પહોંચે અને ત્યાર બાદ ફરી વખત ગટરમાર્ગે શહેરની બહાર નીકળી જાય તેવી આધુનિક ગટરયોજના જેવી યોજના અહીંયાં જોવા મળે છે. આ મેનહોલને સાફ રાખવાની વ્યવસ્થા પણ હતી. એટલું જ નહિ આ ગટરયોજના પર પથ્થરનાં ઢાંકણાં પણ રાખવામાં આવતાં, જેથી ગંદા પાણીના કોઈ પણ પ્રકારના જીવાણુઓ બહાર ફેલાઈ ન શકે. આનાથી તેઓ સાફસફાઈ વિશે કેટલા જાગ્રત હશે તે સહેજે જાણી શકાય છે. આ સિવાય નગરમાં રસ્તાની બંને બાજુએ ચોક્કસ અંતરેથી મળી આવેલા ખાડા અહીંની રાત્રિપ્રકાશવ્યવસ્થાનો અણસાર આપે છે. પૂર્વ અને પશ્ચિમ શહેરને જુદો પાડતો મુખ્ય રાજમાર્ગ લગભગ 40 ફૂટ જેટલો પહોળો છે. માર્ગોની રચના મકાનો સાથે તેવી રીતે ગોઠવવામાં આવી છે કે તે આપોઆપ સાફ થઈ જાય. દરેક ઘરમાં કૂવા અને પાકી ઈંટોનો પ્રયોગ એ આ સભ્યતાની ખાસ વિશેષતા છે. મોહેં-જો-દડોમાં કેટલાંક મકાનો એક માળ અને બે માળનાં પણ જોવા મળ્યાં છે. તેઓ માળ બનાવવા લાકડાના બીમનો ઉપયોગ કરતા. બાથરૂમ એ શહેરી સભ્યતાનું પ્રમુખ લક્ષણ ગણાય છે, જે અહીંયાં ખાસ જોવા મળે છે. અહીંનાં મકાન સગવડતાની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ કોટીનાં ગણાવી શકાય.

હડપ્પીય નગર-આયોજનના કેટલાક મુખ્ય અવશેષો

આપણે ઉપર જે ચર્ચા કરી તેવું નગર-આયોજન આ સભ્યતાનાં તમામ નગરોમાં જોવા મળે છે. પરંતુ કેટલાંક વિશિષ્ટ લક્ષણો ધરાવતા અવશેષો આ સભ્યતાનાં કેટલાંક સ્થળોએથી મળી આવ્યાં છે, તેની ખાસ ચર્ચા આપણે કરવી જોઈએ. આવાં સ્થળોમાં નીચેનાં સ્થળોનો સમાવેશ થાય છે.

મોહેં-જો-દડોમાંથી મળી આવેલ વિશાળ સ્નાનાગાર :

આ સ્નાનાગાર આધુનિક સ્નાનાગારને મળતું આવે છે. તેની ચારે બાજુ ઓરડાઓ બનાવવામાં આવ્યા છે. ઉત્તર અને દક્ષિણ ભાગે ઊતરવા માટે સીડી બનાવવામાં આવી છે. સ્નાનાગારની નીચેની ફર્શ પર બીટુમન કોલસાનું પ્લાસ્ટર કરવામાં આવ્યું છે, જેથી પાણી જમીનમાં શોષાઈ જાય નહિ. શુદ્ધ પાણી માટે કૂવાની સગવડ અને ગંદા પાણીના નિકાલની વ્યવસ્થા પણ જોવા મળે છે. સ્નાનાગારની આસપાસ ઝરૂખા છે. સ્નાનાગારના પશ્ચિમ ભાગમાં અનાજનો કોઠાર પણ

મોહેં-જો-દડોમાંથી મળી આવેલ વિશાળ સ્નાનાગાર

આવેલો છે. એટલું જ નહિ, ઈંટોના ચબૂતરા પણ જોવા મળે છે. આ સ્નાનાગારની એક ખાસ વિશેષતા છે કે, અહીંથી સ્ટીએટાઈટમાંથી (શેલખડી) બનાવવામાં આવેલું માનવનું પૂતળું મળી આવેલ છે. આ પૂતળું કમરના ભાગ સુધીનું જોવા મળે છે, એટલે કે, તેમાં માનવનો ઉપરનો ભાગ જોવા મળે છે. આ મનુષ્યના પૂતળામાં રહેલ મૂર્તિને મૂઢો નથી પરંતુ દાઢી છે. તેની શારીરિક લાક્ષણિકતામાં તે ચપટું નાક ધરાવે છે. તેણે સુતરાઉ કાપડનું ડિઝાઈન કરેલું વસ્ત્ર ધારણ કરેલું છે. ઇતિહાસકારોના મતે આ પૂતળું પુરોહિતનું હોવું જોઈએ.

ઇતિહાસકારો એમ માને છે કે, આ વિશાળ સ્નાનાગાર, ધાર્મિક ક્રિયા માટે કરવામાં આવતા સ્નાનનો નિર્દેશ કરે છે એટલે કે, ભારતમાં પવિત્ર સ્નાનનું જે મહત્વ આપણને દેખાય છે, તે લક્ષણ હડપ્પીય સભ્યતામાં પણ જોવા મળે છે.

હડપ્પા : હડપ્પામાંથી વિશિષ્ટ પ્રકારના અનાજના કોઠારો મળી આવ્યા છે. જવના નમૂના પણ પ્રાપ્ત થયા છે. રાવી નદીના કિનારે 12 જેટલા કોઠારો મળી આવ્યા છે. તેને મહાન કોઠારોની ઉપમા

મોહે-જો-દડો નગર

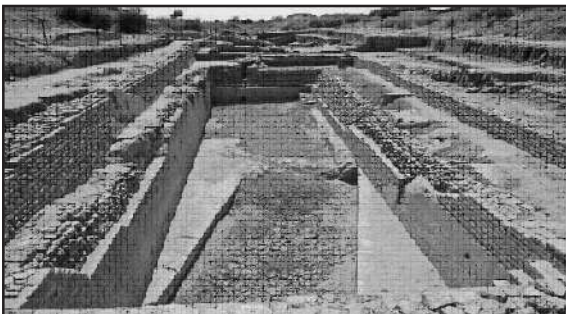

હડપ્પા-કોઠાર

વહાણ લાંગરવા માટેનાં લંગર પણ મળી આવ્યાં છે. તેનાથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે, હડપ્પીય સભ્યતાનો આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર લોથલના માધ્યમથી થતો અને લોથલ તે સમયે ભારતનું આંતરરાષ્ટ્રીય બંદર હતું. આ સિવાય લોથલમાં મણકા (Beads - બીડ્સ) બનાવવાની અને તે શારવાની ફેક્ટરી પણ મળી આવી છે. કપાસનું મોટું કેન્દ્ર અને અકીકનો ઉદ્યોગ પણ અહીં હોવો જોઈએ તેવું ઇતિહાસકારો માને છે.

કાલીબંગન : રાજસ્થાનનું કાલીબંગન હડપ્પીય સભ્યતાની કૃષિકાંતિનું મુખ્ય મથક છે. કાલીબંગન પાસેથી

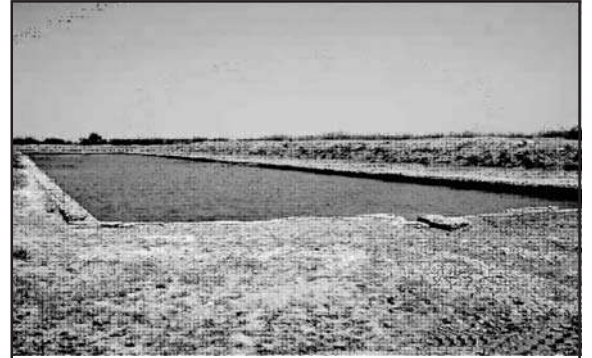
તાંબાના વિપુલ જથ્થાની માહિતી મળી છે, એટલે કે કાલીબંગનમાં તાંબાનાં અનેકવિધ પ્રકારનાં ઓજારોનું નિર્માણ થતું હશે. આ ઓજારો કૃષિક્ષેત્રનાં ઉપયોગમાં લેવાતાં હશે. કાલીબંગનમાંથી ખેડેલા ખેતરનો મળી આવેલો પુરાવો તેનું કૃષિક્ષેત્રે આગવું સ્થાન હોવાનું દર્શાવે છે.

ધોળાવીરાનું જળ વ્યવસ્થાપન

આપવામાં આવી છે. ઇતિહાસકારોના મતે હડપ્પા આ સભ્યતાનું મુખ્ય નગર હોવાને કારણે, શાસનકર્તાઓ અહીં રહેતા હોવા જોઈએ. તેઓ અનાજના સ્વરૂપમાં કર વસૂલતા હોવા જોઈએ. જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાંથી અનાજ નદી માર્ગે હડપ્પા લાવવામાં આવતું હોવું જોઈએ.

લોથલ : લોથલનું સ્થાન ખૂબ જ વિશિષ્ટ ગણાય છે. કારણ કે, લોથલ એક વેપારી બંદર અને એક ઔદ્યોગિક નગર હતું. અહીંથી ધક્કો (Dock-Yard) અને જહાજ બનાવવાનો વાડો (Workshop) મળી આવ્યો છે. આ ઉપરાંત

ધક્કો-લોથલ

ધોળાવીરા : કચ્છમાં આવેલું ધોળાવીરા હડપ્પીય સભ્યતામાં ખૂબ જ વિશિષ્ટ સ્થળ ગણાય છે. અહીંથી વરસાદી પાણીના પ્રબંધનની એટલે કે રેઇનવોટર હાર્વેસ્ટિંગ સિસ્ટમ મળી આવી છે. વરસાદી પાણીને સીધું જ ઝીલીને નીકો દ્વારા ત્રણ જેટલા વિશાળ હોજમાં એકઠું કરવામાં આવતું. આજથી 4000 વર્ષો પૂર્વે હડપ્પીય સભ્યતાના આ સ્થળે વરસાદી પાણીના પ્રબંધનની આવી અદ્ભુત યોજના અમલમાં હોવાનું જોવા મળે છે. તે વિશ્વભરમાં સૌથી પ્રાચીન વોટર-મેનેજમેન્ટનો પ્રયોગ

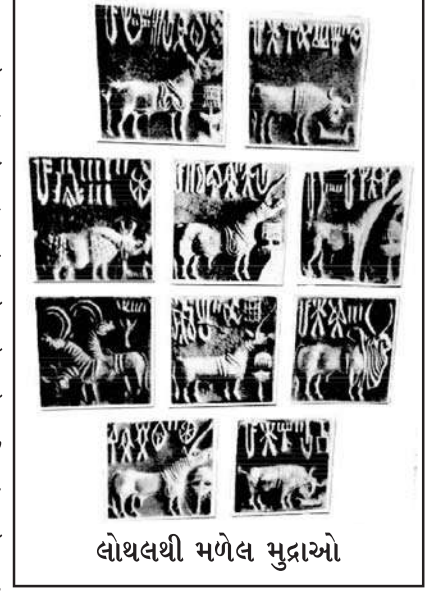
ગણાય છે. આ સિવાય ધોળાવીરામાંથી સ્ટેડિયમ અને સાઈનબોર્ડના અવશેષો પણ પ્રાપ્ત થયા છે, જે તેને વિશિષ્ટ સ્થાન હોવાનું સન્માન આપે છે.

ઉપરનાં સ્થળો સિવાય બીજાં અનેક સ્થળો પણ આવી વિશિષ્ટતા ધરાવે છે. જેમકે, સુત્કાન્જેન્ડોરએ અગત્યનું બંદર હતું. ગુજરાતનું રંગપુર પરિપક્વ હડપ્પીય સભ્યતામાંથી પશ્ચાત્ હડપ્પીય સભ્યતા તરફની ગતિ દર્શાવે છે તો ચાન્દુદોમાં પથ્થરના મણકા બનાવવાની ફેક્ટરી પ્રાપ્ત થઈ છે. આવી વિશેષતાઓ ઘણાં બધાં સ્થળો ધરાવે છે.

આર્થિક પરિસ્થિતિ

હડપ્પીય સભ્યતાની આર્થિક પરિસ્થિતિનું ચિત્રણ આપણે કૃષિ, ઉદ્યોગ અને વેપાર એમ ત્રણ બાબતોને ધ્યાનમાં રાખીને કરીશું.

સૌપ્રથમ આપણે કૃષિની ચર્ચા કરીએ. સિંધુ અને અન્ય નદીઓના ફળદ્રુપ પ્રદેશોમાં આવેલી આ સભ્યતા સૌપ્રથમ કૃષિને કારણે વિકસી. કૃષિને કારણે જ ઉદ્યોગો અને શહેરોનો ઉદય થયો. કૃષિની સાથે સાથે પશુપાલન હડપ્પીય અર્થવ્યવસ્થાનો આધાર હતો. હડપ્પા, મોહેન્જો-દડો, લોથલ અને ધોળાવીરા જેવાં મહત્વપૂર્ણ સ્થાનોમાં અનાજના કોઠારો જોવા મળ્યા છે, તે ઉત્પાદનનો વિકાસ દર્શાવે છે. કાલીબંગનમાં ખેડેલાં ખેતરોના અવશેષો પ્રાપ્ત થયા છે. બનાવાલીમાં માટીના હળના અવશેષો પ્રાપ્ત થયા છે. આ બધી બાબતો કૃષિનો વિકાસ દર્શાવે છે. કૃષિમાં તાંબાનાં ઓજારોનો ઉપયોગ થતો હતો. કૂવા દ્વારા સિંચાઈની યોજનાઓ પણ જોવા મળે છે. મુખ્ય પાકમાં ઘઉં, જવ, તલ, અને કઠોળ મુખ્ય છે, પરંતુ સૌથી અગત્યનો પાક કપાસનો હતો. રાઈ અને શેરડીથી તેઓ પરિચિત હતા. મોહેન્જો-દડોમાં સુતરાઉ કાપડના અવશેષો મળી આવ્યા છે. અનાજનું ઉત્પાદન જેમજેમ વધતું ગયું

તેમતેમ તેના બજારની જરૂરિયાત ઊભી થઈ. ખાસ કરીને કપાસના ઉત્પાદનના વિકાસે આ સભ્યતાના વિકાસને આર્થિક દૃષ્ટિએ નવી ઊંચાઈ આપી.

તેઓ માછીમારીથી પરિચિત હતા. કેમકે, અહીંથી માછલી પકડવાના તાંબાના હૂક પણ મળી આવ્યા છે. લોકો માછલી અને પશુઓનું માંસ પણ ખાતા હોવાનું મનાય છે. ભારતના ઉત્તર-પશ્ચિમ ભાગમાં ફળદ્રુપ જમીન અને યોગ્ય આબોહવાને કારણે કૃષિનો પૂરતો વિકાસ થયાના અવશેષો આપણને પ્રાપ્ત થયા છે.

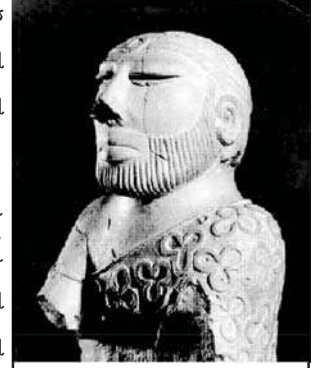
શિલ્પ અને ઉદ્યોગ

હડપ્પીય સભ્યતાના લોકો ઉદ્યોગ અને શિલ્પમાં પથ્થર, તાંબું અને કાંસાનો ઉપયોગ કરતા હતા. લોખંડથી આ પ્રજા સંપૂર્ણ અજાણ હતી. તેઓ સોના-ચાંદીની ચીજવસ્તુઓ બનાવતા. મોતીનાં બાજુબંધ, સોય જેવી ચીજો પણ અહીંથી મોટા પ્રમાણમાં મળી આવી છે. સોના કરતાં ચાંદીનાં શિલ્પો વધુ મોટી માત્રામાં મળી આવ્યાં છે. ચાંદીનાં ઘરેણાં અને થાળીઓ-રકાબીઓ મળી આવ્યાં છે. તાંબાનાં ઓજાર અહીંથી સૌથી મોટી સંખ્યામાં મળ્યાં છે. તેમાં અસ્ત્ર-શસ્ત્રનો સમાવેશ થાય છે. કુહાડી-છરી, આરી, ચપ્પાં, ભાલા અને તીર જેવા શસ્ત્રો તાંબાના મળી આવ્યાં છે. પરંતુ અગત્યની બાબત એ છે કે, તેમાંથી મોટા ભાગનાં કૃષિ સાથે સંકળાયેલાં ઓજારો મળી આવ્યાં છે. જ્યારે બહુ જ ઓછાં શસ્ત્ર-અસ્ત્ર મળી આવ્યાં છે. અર્થાત્ તેઓ એવાં જ સાધનો-ઓજારો બનાવતાં જે તેમની સુરક્ષા માટે જરૂરી હતાં. જોકે તલવાર જેવાં શસ્ત્ર મળતાં નથી એ મહત્વપૂર્ણ છે. પથ્થરનાં હથિયારો પણ મોટા પ્રમાણમાં મળ્યાં છે. પથ્થર અને તાંબુ મેળવીને બનાવેલાં ઓજારો પણ પ્રાપ્ત થયાં છે. રાજસ્થાનના ખેતડીમાંથી તેઓ તાંબું મેળવતા હતા, તેઓ સોના માટે હિમાલયના કેટલાક વિસ્તાર અને દક્ષિણ ભારત પર નિર્ભર હતા. મેસોપોટેમિયા (વર્તમાન ઈરાક)માંથી તેઓ ચાંદી લાવતા. તાંબું અને ટિનનું સંયોજન કરી, તેમાંથી કાંસુ બનાવવાની કલા તેઓ જાણતા હતા. જેની સૌથી સુપ્રસિદ્ધ મૂર્તિ મોહેન્જો-દડોમાંથી મળી આવી છે. તેને કાંસ્ય નૃત્યાંગનાની મૂર્તિ કહેવામાં આવે છે.

નૃત્યમુદ્રામાં ઊભેલી આ નારીની મૂર્તિના હાથ પર અનેક બંગડીઓ પણ જોવા મળે છે. હડપ્પીય સભ્યતાનું આ સૌથી શ્રેષ્ઠ શિલ્પ ગણાય છે.

શિલ્પઉદ્યોગમાં મણકા બનાવવાની કલા તેમજ કીમતી પથ્થર કાપવાની કલાને કારણે રત્નો અને મૂર્તિકલાનો ખાસ્સો વિકાસ થયો હતો. કાર્નેલિયન અને ગોમેદ પ્રકારના કીમતી પથ્થરોમાંથી શિલ્પ બનતાં હતાં, જ્યારે સ્ટીએટાઈટમાંથી મોતી અને મુદ્રાઓ બનતી હતી. લોથલ અને ચાન્હુદડોમાંથી મોતી બનાવવાનાં કારખાનાં પ્રાપ્ત થયાં છે. સોના-ચાંદીના મણકા પણ હડપ્પીય સભ્યતાનાં અનેક સ્થળોએથી મળી આવ્યાં છે. આ સિવાય હાથીદાંતનું નકશીકામ, બાજુબંધ, મિનાકારી અને અકીકકામ પણ મોટા પ્રમાણમાં વિકસ્યું હતું. આ બાબત હડપ્પીય સભ્યતામાં શિલ્પકલાનો ઉત્કૃષ્ટ વિકાસ થયો હોવાનું દર્શાવે છે.

હડપ્પીય સભ્યતાની એક પ્રસિદ્ધ કલાકૃતિમાં મોહેં-જો-દડોમાંથી મળી આવેલ એક દાઢીવાળા પુરુષની પથ્થરની મૂર્તિનો સમાવેશ થાય છે. અર્ધખુલ્લી આંખો ધરાવતી આ મૂર્તિ ધ્યાનમગ્ન મુદ્રામાં બેઠેલા પુરુષની છે. તેના ડાબા ખભા પર ડિઝાઈન કરેલી શાલ જોવા મળે છે, તે પુરોહિતનું ધડ હોય તેમ જણાય છે.

મોહેં-જો-દડોમાંથી મળેલ
પુરોહિત શિલ્પ

આ સભ્યતાનાં અનેક સ્થળોમાંથી સ્ત્રીઓ અને પુરુષોની માટીની મૂર્તિઓની સાથે સાથે પશુઓની મૂર્તિઓ પણ પ્રાપ્ત થઈ છે. અહીંથી સ્ત્રીઓની મૂર્તિઓ મોટી સંખ્યામાં મળી આવી છે. તેથી ઇતિહાસકારો એમ માને છે કે, તેઓ માતૃદેવીની પૂજા કરતા હોવા જોઈએ. પક્ષીઓ, વાંદરાં, કૂતરાં, બળદ, પાલતુ પશુઓ, ઘેટાં-બકરાંની અનેક મૂર્તિઓ પણ અહીંથી પ્રાપ્ત થઈ છે. પાકી માટીમાંથી બાળકો માટે બનાવવામાં આવેલી બળદગાડીઓ અને રમકડાં મોટા પ્રમાણમાં મળી આવ્યાં છે. તેથી જ પાશ્ચાત્ય પુરાતત્ત્વવિદ્ ગોર્ડન ચાઈલ્ડ અહીંની પ્રજાના વાત્સલ્ય પ્રેમની ભરપેટ પ્રસંશા કરે છે.

હડપ્પીય શિલ્પકલામાં માટીકલા સૌથી ઉત્કૃષ્ટ જણાય છે. કુંભારના ચાક પર ચઢાવીને માટીનાં વાસણો બનાવવામાં આવતાં. તેના પર લાલ રંગ કરીને કાળા રંગની સજાવટ કરવામાં આવતી. તે વિવિધ આકારોમાં જોવા મળે છે. તેના પર અલગ અલગ કૃતિઓ દોરવામાં આવી છે, જે ખાસ કરીને ભૌમિતિક પ્રકારની છે. તે સિવાય વૃક્ષનાં પાન, વૃક્ષ, પક્ષી, માછલી અને પશુઓનાં ચિત્રો પણ અહીંથી મળેલ માટીનાં વાસણો પર જોવા મળે છે.

હડપ્પીય સભ્યતાનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ તે અહીંથી મળી આવેલ મુદ્રા. તેમાંની ચતુષ્કોણીય આકારની મુદ્રાઓ શેલખડીમાંથી બનાવવામાં આવતી હતી. તેના પર પશુઓનાં ચિત્રો છે, જોકે, એક પણ મુદ્રા ઉપર ઘોડાનું ચિત્ર મળતું નથી. તેનાથી એ બાબત સાબિત થાય છે કે, હડપ્પીય સભ્યતાના લોકો ઘોડાથી અપરિચિત હતા. હડપ્પાની મુદ્રા પર લિપિ પણ જોવા મળી છે, પરંતુ આ લિપિ હજુ સુધી ઉકેલી શકાય નથી. આ મુદ્રાઓમાં શીંગડાવાળા પુરુષ દેવતાનું ચિત્ર સૌથી પ્રસિદ્ધ ગણવામાં આવે છે. ત્રણ માથાવાળા અને પન્નાસનની મુદ્રામાં બેઠેલા આ દેવતાની આસપાસ હાથી, વાઘ, ગેંડો, ભેંસ જેવાં જાનવરો અંકિત થયેલાં છે. માટે ઘણા ઇતિહાસકારો તેને પશુપતિનું પ્રાચીન સ્વરૂપ માને છે, જોકે, કેટલાંક વિદ્વાનો આમ માનવા તૈયાર નથી.

વેપાર-વાણિજ્ય અને અન્ય સભ્યતાઓ સાથે સંપર્ક

હડપ્પીય સભ્યતાની નગરીય અર્થવ્યવસ્થાનું સૌથી મોટું પાસું તેમનો આંતરિક અને આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર ગણાવી શકાય. એમણે એક વિશિષ્ટ વ્યવસ્થાતંત્ર ઊભું કર્યું હતું. નગરના લોકો અનાજ અને અન્ય જરૂરી ચીજવસ્તુઓ માટે આસપાસનાં ગામડાં પર નિર્ભર રહેતા. તેને કારણે ગામડાં અને શહેરો વચ્ચે પરસ્પર આર્થિક સંબંધો વિકસિત થયા. શહેરોમાં રહેતા શિલ્પીઓ પોતાનાં શિલ્પો અને શસ્ત્ર-અસ્ત્રો ગામડાંઓના બજારમાં વેચતાં. આવા વ્યવહારમાંથી વેપારી વર્ગનો ઉદય થયો. હડપ્પીય સભ્યતાનો વેપાર આંતરિક રીતે ખૂબ વિકસ્યો. લોથલ અને તેની આસપાસના વિસ્તારોમાં કપાસ, ચાલ્સેડોની, કાર્નેલિયન અને અકીક તેમજ શેલખડીનું ઉત્પાદન સવિશેષ થતું

હોવાનું મનાય છે. હડપ્પીય સભ્યતાના અનેક વિસ્તારોમાં ઉક્ત ઉત્પાદનોની નિકાસ થતી, તો કાલીબંગનમાંથી તાંબાની ચીજવસ્તુઓની નિકાસ થતી. કર્ણાટકમાંથી સોનું અને સિંધમાંથી કપાસ આવતાં. અફઘાનિસ્તાનના બદક્ષામાંથી લાપીઝલાઝુલી (વૈદ્યર્થમણિ) જેવા કીમતી પથ્થરોની આયાત થતી. ચાન્દુદડોમાંથી પથ્થરના મણકાની નિકાસ થતી.

હડપ્પીય સભ્યતાનો વિદેશો સાથેનો વેપાર લોથલ અને સુતકાન્જેન્ડોર જેવાં મહત્વપૂર્ણ બંદરોના માધ્યમથી મેસોપોટેમિયા અને ઈરાની અખાત સાથે થતો હતો. અહીંયાં હડપ્પીય સભ્યતાની ચીજોની ખૂબ મોટી માંગ રહેતી હતી. કાચો માલ મેળવવા અને તેની સાથે વિનિમય કરવા વેપારીઓ એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ જતા. મેસોપોટેમિયામાં નિકાસ થતી ચીજોમાં કપાસ, મોતી, કીમતી પથ્થરો, અકીકનો સમાવેશ થાય છે. જ્યારે આયાત કરવામાં આવતી ચીજોમાં

ખૂંધવાળા બળદ (સાંઢ)ની મુદ્રા

મોટે ભાગે ટિન અને ચાંદીનો સમાવેશ થતો હતો. છીપ અને શંખ ગુજરાતના દરિયાકિનારેથી મોટી સંખ્યામાં મળી આવતા. ઉત્તમ પ્રકારનું લાકડું જમ્મુ અને તેની આસપાસના વિસ્તારોમાંથી લાવતા. ઈરાની અખાતના ઓમાન, બહેરિન, સુસા, કિશ તથા મેસોપોટેમિયાનાં ઉર જેવાં બંદરો સાથે લોથલનો વેપાર ચાલતો. લોથલમાંથી મેસોપોટેમિયાની મુદ્રાઓ મળી આવી છે, તેથી આ બાબત સ્પષ્ટ થાય છે. સુસા, ઉર અને મેસોપોટેમિયાનાં શહેરોમાંથી બે ડઝન જેટલી હડપ્પીય મુદ્રાઓ મળી આવી છે. હડપ્પીય સભ્યતાનાં માટીનાં વાસણો અને કીમતી પથ્થરો પણ આ વિદેશી સ્થળોએથી મળી આવ્યાં છે, તેથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે, હડપ્પીય સભ્યતાનો આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર ખૂબ ઉત્કૃષ્ટ કોટીનો હતો.

હડપ્પીય સભ્યતાના આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારનું એક ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણ જોઈએ તો મેસોપોટેમિયાથી મળેલો એક શિલાલેખ છે. આ શિલાલેખમાં અક્કડનો રાજા સારાગોન લખે છે (ઈ.સ. પૂર્વે 2300 આસપાસ) કે, મારા વિસ્તારમાં દિલમુન, મેલુહા અને મુગનના અનેક વેપારીઓ વેપાર કરવા માટે આવે છે અને મારા દેશનો વેપાર તેમની સાથે ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં થઈ રહ્યો છે. વિદ્વાનોના મતે આ શિલાલેખમાં વપરાયેલ શબ્દ મેલુહા એ હડપ્પીય સભ્યતા માટે વપરાયેલો છે. જ્યારે મુગન, મકરાણ તટ વિસ્તાર માટે તેમજ દિલમુન બહેરિન માટે વપરાયેલો શબ્દ છે. મેસોપોટેમિયાથી હડપ્પીય સભ્યતામાં આવતી ચીજવસ્તુઓમાં તૈયાર કપડાં, ઊન, અત્તર, ચામડાંની ચીજો અને ચાંદીનો સમાવેશ થાય છે.

સામાજિક પરિસ્થિતિ

આ સભ્યતા માતૃસત્તાત્મક અથવા તો માતૃપ્રધાન સમાજરચના ધરાવતી હોવી જોઈએ, તેવું અવશેષો પરથી લાગે છે. સિંધ અને પંજાબના પ્રદેશોમાંથી માતૃદેવીની મૂર્તિઓ મળી આવી છે, તે આ બાબતને દૃઢ કરે છે. જોકે, હજી સુધી હડપ્પીય લિપિ ઉકેલી શકાઈ નથી, એટલે પૂર્ણપણે તેમની સમાજરચના વિશે કશું કહી શકાતું નથી.

હડપ્પીય સભ્યતામાં અનેક વ્યાવસાયિક જૂથો જેમકે, પૂજારી, ખેડૂતો, વેપારીઓ અને કારીગરો જોવા મળ્યાં છે. મકાનો પરથી પણ અલગ અલગ લોકોનો વસવાટ સ્પષ્ટ થાય છે. ખાસ કરીને તાંબાનું કામ કરનાર, મોતીનું કામ કરનાર અને કીમતી પથ્થરોનું કામ કરનાર કારીગરોની સંખ્યા મોટા પ્રમાણમાં જોવા મળી છે. ધનવાનો, કારીગરો અને મજૂરોનાં મકાનો એવા ત્રણ વિભાગ પાડી શકાય તેમ છે.

કાંસ્ય-નર્તકી, મોહેન્જો-દડો

હડપ્પીય સભ્યતાના લોકો કેવાં કપડાં પહેરતા હશે તે મૂર્તિઓ પરથી જાણી શકાય છે. પુરુષો ધોતી જેવાં કપડાં પહેરતા, ખાસ કરીને સુતરાઉ અને ઊનનાં કપડાંનો તેઓ ઉપયોગ કરતા. મહિલાઓની મૂર્તિઓ પરથી જણાય છે કે, તેઓ પણ ધોતી કે એવા જ કોઈ પ્રકારનાં કપડાં પહેરતી. સુતરાઉ કાપડનો ઉપયોગ વધુ થયો છે. સોય અને તકલી મળી આવ્યાં છે, જે દર્શાવે છે કે, વણવાનું અને કાંતવાનું કાર્ય તેઓ જાણતા હતા.

મળી આવેલા અવશેષોમાં સ્ત્રીઓ અને પુરુષોના વાળ લાંબા છે. તે જુદી જુદી રીતે બાંધેલા છે. ઘરેણાંના તેઓ શોખીન હતાં. હાર, બાજુબંધ, કાનની વાળી, મણકા, બંગડીઓ અને મોતીનાં આભૂષણો સ્ત્રીઓ અને પુરુષો બંને પહેરતાં. ધનવાન લોકો બહુમૂલ્ય રત્નો અને સોના-ચાંદીનાં ઘરેણાં પહેરતા હોવાનું જણાય છે.

આધ્યાત્મિક અને ધાર્મિક જીવન

હડપ્પીય સભ્યતાના લોકો વૃક્ષ અને મૂર્તિપૂજાના ઉપાસક હોય તેવા અવશેષો મળી આવ્યા છે.

સિંધુખીણથી મળેલ
લિંગ-યોનિ પ્રતીક

આ સભ્યતાના અનેક સ્થળોમાંથી માતૃદેવીની મૂર્તિઓ સૌથી મોટા પ્રમાણમાં મળી આવી છે. આ મૂર્તિ ધરતીમાતાની હોય તેમ જણાય છે. પંખા જેવું શીરોવસ્ત્ર તેણે ધારણ કરેલું છે. કેટલીક મૂર્તિઓમાં સ્ત્રીના ખોળામાં બાળક દર્શાવવામાં આવ્યું છે. એક બહુ જ વિશિષ્ટ મૂર્તિમાં મહિલાના ગર્ભમાંથી એક છોડ ઊગીને નીકળતો હોય તેવું દર્શાવવામાં આવ્યું છે, જે સ્પષ્ટતઃ ધરતીમાતાનું હોય તેમ જણાય છે. તેઓ લિંગ અને યોનિપૂજાની ઉપાસના કરતા હોવાનું પણ જણાય છે. આ સાથેનું ચિત્ર એ વાતને સમર્થન આપે છે.

હડપ્પીય સભ્યતામાંથી અનેક મુદ્રાઓ મળી આવી છે. આ મુદ્રાઓ તેમના ધર્મ વિશે ખાસ્સી માહિતી આપે છે. એક મુદ્રામાં એક પુરુષદેવતા બેઠા છે. તેમના માથા પર શીંગડાવાળો મુગટ છે. તેઓ યોગમુદ્રામાં બેઠા છે. તેમની આસપાસ કેટલાંક પશુઓ જણાય છે. ઇતિહાસકારો તેને પશુઓના દેવતા એટલે કે, ભગવાન પશુપતિ અથવા તો આદિશિવનું સ્વરૂપ જણાવે છે. તો એક અન્ય મુદ્રામાં શીંગડાવાળા દેવતા પણ મળી આવ્યા છે. તેમના વાળ હવામાં ઊડે છે. તેઓ નગ્ન છે અને પીપળાના વૃક્ષની શાખાઓ વચ્ચે ઊભા છે. તેમની સામે એક ઉપાસક ઘૂંટણ પર બેઠો છે. આ બાબત સ્પષ્ટ કરે છે કે, તેઓ પીપળાના વૃક્ષની પૂજા કરતા હશે. ભારતમાં વર્તમાન સમયે પણ આ પ્રથા ખૂબ જ પ્રચલિત છે. સાથે સાથે તેઓ પશુપૂજામાં પણ માનતા હતા.

હડપ્પીય સભ્યતામાં કાલીબંગન અને લોથલ પ્રાદેશિક ધર્મોની માહિતી પૂરી પાડે છે. આ બે સ્થળોએથી અગ્નિવેદીઓ મળી આવી છે. ઇતિહાસકારોના મતે આ અગ્નિવેદીઓ યજ્ઞના કામમાં આવતી હોવી જોઈએ. તેમાંથી રાખ અને પ્રાણીઓનાં હાડકાં પણ મળી આવ્યાં છે, તે હવનકુંડ હોય તેમ જણાય છે. લોથલ અને કાલીબંગનએ હડપ્પીય સભ્યતાનાં જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં જુદા જુદા ધાર્મિક રીત-રિવાજો પ્રચલિત હતાં, તેમ સ્પષ્ટ જણાય છે. લોથલ અને કાલીબંગન સિવાય બીજી કોઈ જગ્યાએથી આવા હવનકુંડ મળ્યા નથી.

હડપ્પીય સભ્યતામાં મૃત્યુ પામનાર મનુષ્યને દાટવાની અને તેનો અગ્નિસંસ્કાર કરવાની - એમ બંને રીતો પ્રચલિત હતી. મૃત્યુ પછીનો ધાર્મિક કર્મકાંડ કોઈપણ સભ્યતા માટે બહુ જ મહત્વપૂર્ણ ઘટક ગણાય છે. તેઓ મૃતકને ઉત્તર-દક્ષિણ દિશામાં સુવડાવીને તેનું માથું ઉત્તરમાં રહે તેવી રીતે દાટતા હતા. તેમની સાથે માટીનાં વાસણો પણ રાખતાં હતાં. કેટલીક કબરોમાં બંગડી, મોતી, તાંબાનાં દર્પણ જેવી ચીજવસ્તુઓ પણ મળી આવી છે. તેનાંથી તેઓ પુનર્જન્મમાં વિશ્વાસ ધરાવતા હોય તેમ લાગે છે. લોથલમાં એક વિશિષ્ટ અવશેષ મળી આવ્યો છે, જેમાં એક કબરમાં એકસાથે બે વ્યક્તિને દફનાવવામાં આવેલી છે. કાલીબંગનમાં પ્રતીકાત્મક રીતે દફનાવવાના પુરાવા પ્રાપ્ત થયા છે. ત્યાંની એક કબરમાંથી વાસણો મળી આવ્યાં છે. પરંતુ કોઈ માનવનું હાડપિંજર મળી આવ્યું નથી, એનો અર્થ એ થયો કે, અહીંયાં પ્રતિકાત્મક રીતે શબને દફનાવી પછી તેનો અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવતો હશે.

હડપ્પીય સભ્યતાનાં રમકડાં

હડપ્પીય લિપિ

400 ચિત્રો ધરાવતી હડપ્પીય લિપિ હજી સુધી ઉકેલી શકાય નથી, પરંતુ તે સમયનાં લોકો શિક્ષિત હોવાનું તે સ્પષ્ટ કરે છે. હડપ્પીય સભ્યતાનાં લગભગ તમામ સ્થળોએથી એક જ પ્રકારની મુદ્રાઓ મળી આવી છે. તેની પર કેટલાંક ચિત્રો અને આકૃતિઓ અંકિત કરવામાં આવી છે. આ લિપિ જમણેથી ડાબી તરફ લખવામાં આવતી હશે તેમ જણાય છે. મોટે ભાગે ચિત્રલિપિ પ્રકારની આ લિપિ હોય તેમ જણાય છે. જોકે તેમની ભાષાની કોઈ જાણકારી મળતી નથી. કેટલાક ભાષાવિજ્ઞાનીઓ એમ માને છે કે, પાકિસ્તાનના બલૂચી લોકો જે બ્રાહુઈ ભાષા બોલે છે, તેવી ભાષા હડપ્પીય સભ્યતાના લોકો બોલતા હશે, પરંતુ વિદ્વાનો તેને પૂર્ણપણે માનતા નથી.

હડપ્પીય સભ્યતાનું પતન

આ સભ્યતાનો પરિપક્વકાળ આગળ જોયું તેમ ઈ.સ. પૂર્વે 2350થી ઈ.સ. પૂર્વે 1750 નો ગણાય છે. ઈ.સ. પૂર્વે 1750 પછી ધીમે ધીમે આ સભ્યતાનાં ચિત્રો લુપ્ત થતાં જાય છે. ઉત્કૃષ્ટ નગર-આયોજન, લેખનકલા, એકસમાન તોલમાપની પદ્ધતિ, માટીનાં વાસણોની સમાનતા જેવાં મહત્ત્વપૂર્ણ લક્ષણો હવે લુપ્ત થતાં જાય છે. એમનાં વસ્તીનાં ક્ષેત્રો પણ સંકોચાવા લાગ્યાં છે, કારણ કે, પરિપક્વ હડપ્પીય સભ્યતાના સમયે હડપ્પા 85 હેક્ટર ક્ષેત્રમાં ફેલાયું હતું. તે પછીના સમયમાં માત્ર 3 હેક્ટરમાં જ સંકોચાઈને રહી ગયું હોવાનું ઇતિહાસકારો માને છે. આ સભ્યતાનાં તમામ સ્થળોમાં આવું જ વસ્તીસંકોચન થયું હોવું જોઈએ અને શહેરી વસ્તી ધીમે ધીમે ગ્રામીણ ક્ષેત્રો તરફ રૂપાંતરિત થઈ હોય તેમ બન્યું હોવું જોઈએ. આપણે તેને ઉત્તર હડપ્પાકાળ કહી શકીએ.

કેટલાક વિદ્વાનોના મતે પૂર તેમજ ધરતીકંપ જેવી પ્રાકૃતિક વિપદાઓને કારણે આ સભ્યતાનો નાશ થયો હશે. ભૂકંપને કારણે સિંધુનદીનાં મેદાનો ઊંચાં આવ્યાં હોવાં જોઈએ અને નદીના માર્ગમાં અવરોધ ઊભો થયો હોવો જોઈએ, જેને કારણે મોહેં-જો-દડો જેવું મોટું નગર ડૂબી ગયું હોવું જોઈએ. જોકે, મોહેં-જો-દડોના નાશ અંગે વિદ્વાનોના મતે આ ઉપરાંત પણ વિવિધ મત પ્રવર્તે છે.

હડપ્પીય સભ્યતાનો વારસો

હડપ્પીય સભ્યતાએ વિશ્વ અને ભારતને શું આપ્યું તેવો વિચાર કરીએ તો એ સ્પષ્ટ થાય છે કે, આ સભ્યતાએ વિશ્વને મહાનતમ કહી શકાય તેવો અમૂલ્ય વારસો આપ્યો છે. જેમકે,

ભારતની આ સભ્યતા વિસ્તારની દૃષ્ટિએ વિશ્વની સૌથી મોટી સભ્યતા ગણાય છે. એટલે કે, ભારતના ઉત્તર-પશ્ચિમ ભાગમાં આજના પશ્ચિમ પંજાબ અને સિંધથી લઈને ઉત્તરે કશ્મીર અને પૂર્વમાં ઉત્તરપ્રદેશના ભાગો સુધી તો દક્ષિણે છેક સુરત(ભાગા તળાવ) સુધીનો વિસ્તાર ધરાવે છે. વિશ્વની કોઈપણ સભ્યતા આટલા વિશાળ પાયા પર જોવા મળતી નથી.

નગરીય સભ્યતા હોવાથી તેનું વિશિષ્ટ શહેરીકરણ થયેલું છે. આ સભ્યતાની નગરરચના અદ્ભુત છે. મકાનોમાં પાકી ઈંટોનો પ્રયોગ થયો છે, જે ભારતમાં સર્વપ્રથમ છે. એટલું જ નહિ, આટલી ચોકસાઈપૂર્વકનું નગર-આયોજન વિશ્વની કોઈ સભ્યતામાં જોવા મળતું નથી. ગટરયોજના તો આ સભ્યતાનું ઘરેણું છે. વિશ્વની કોઈ પણ સભ્યતામાં આટલી ઉત્તમ કોટીની ગંદા પાણીના નિકાલની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી નથી. એટલું જ નહિ, પછીના સમયમાં પણ ભારતમાં આવી સ્પષ્ટ ગટર-વ્યવસ્થાના અવશેષો મળી આવ્યો હોય, તેવું જણાયું નથી.

આ સભ્યતાએ ભારતને વેપાર-વાણિજ્યનો મહાન વારસો આપ્યો છે. મેસોપોટેમિયા સુધી હડપ્પીય સભ્યતા વેપાર-વાણિજ્યથી જોડાયેલ હતી. એકસરખા બાટ અને માપ-પદ્ધતિ પણ પ્રચલિત હતી. વહાણ બાંધવાનો ઉદ્યોગ અને આંતરરાષ્ટ્રીય વેપાર એ આ સભ્યતાનો મહત્તમ વારસો ગણી શકાય.

આ સભ્યતાએ તત્કાલીન સમાજજીવનને દર્શાવ્યું છે. તેમાં એ સમયનાં બાળકોની પરિસ્થિતિ ખાસ ઉજાગર થાય છે. વિભિન્ન પ્રકારના રમકડાં-ચેસના અવશેષો, તેમની બુદ્ધિપ્રતિભા એનાં બાળકો પરત્વેનું તેમનું દર્શન છતું કરે છે. સ્ટેડિયમ અને જળ-વ્યવસ્થાના નમૂના આ સભ્યતાની વિશિષ્ટ દેણ છે.

શેલખડીની મુદ્રાઓ આ સભ્યતાનો મહત્ત્વપૂર્ણ વારસો છે. માતૃકાદેવીની મળી આવેલી મૂર્તિઓ તેમની માતૃ-પ્રધાન સમાજવ્યવસ્થાનો નમૂનો પૂરો પાડે છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા પ્રશ્નોના વિસ્તૃત જવાબ લખો :

- (1) હડપ્પીય સભ્યતા કઈ રીતે ઉદ્ભવ પામી હતી ?
- (2) હડપ્પીય સભ્યતાનું નગર-આયોજન સમજાવો.
- (3) હડપ્પીય સભ્યતાની આર્થિક સ્થિતિનું ચિત્રણ કરો.
- (4) હડપ્પીય સભ્યતાની સમાજવ્યવસ્થાનો ખ્યાલ આપો.
- (5) હડપ્પીય સભ્યતાનો ધર્મ સ્પષ્ટ કરો.

2. ટૂંકમાં જવાબ આપો :

- (1) મોહેં-જો-દડો અને ધોળાવીરામાં જોવા મળતી વિશેષતા જણાવો.
- (2) ‘લોથલ હડપ્પીય સભ્યતાનું મહાન આર્થિક કેન્દ્ર હતું.’ - સ્પષ્ટ કરો.
- (3) હડપ્પીય સભ્યતાનો વેપાર કોની સાથે થતો હતો?
- (4) હડપ્પીય સભ્યતાની લિપિ વિશે સમજાવો.
- (5) હડપ્પીય મુદ્રાઓ વિશે માહિતી આપો.

3. આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ જણાવી ઉત્તર આપો :

- (1) હડપ્પીય સભ્યતાની શોધ ક્યારે થઈ હતી ?
(A) ઈ.સ. 1920 (B) ઈ.સ. 1921
(C) ઈ.સ. 1922 (D) ઈ.સ. 1923
- (2) ખેડેલા ખેતરના પુરાવા ક્યાંથી મળી આવ્યા છે ?
(A) હડપ્પા (B) મોહેં-જો-દડો
(C) કાલીબંગન (D) લોથલ
- (3) હડપ્પીય સભ્યતામાં સ્ટેડિયમના પુરાવા ક્યાંથી મળી આવ્યા છે ?
(A) ધોળાવીરા (B) લોથલ
(C) કાલીબંગન (D) હડપ્પા
- (4) હડપ્પીય સભ્યતાના લોકો કઈ ધાતુથી અજાણ હતા ?
(A) સોનું (B) ચાંદી
(C) તાંબું (D) લોખંડ
- (5) ‘ધોળાવીરા’ ભારતના કયા રાજ્યમાં આવેલું પુરાતત્વીય સ્થળ છે ?
(A) રાજસ્થાન (B) મહારાષ્ટ્ર
(C) ગુજરાત (D) હરિયાણા

